

An attempt to estimate the nature of economic crisis in the XXI century

Loretta Parashkevova¹

Един опит за прогноза на характера на икономическите кризи през XXI век

Лоретта Парашкевова¹

Abstract – What are the new trends in XXI century? How they will affect on the cyclical dynamics of the economy? Whether they will make the trajectory of the economic development relatively equable, with minor fluctuations and will not lead to a reduction in the rate of growth? The aim of the present research is to answer these questions.

Key words: civilizations, countries, economic, crisis, cycles, XXI century.

I. Въведение

Икономическите цикли и кризи през XXI век се предмет на особено обсъждане. Дългосрочната вековна икономическа прогноза в геочивилизационен разрез зависи от отговора на *три главни въпроса*: ще се запази ли в постиндустриалната епоха ритмиката на цикличната динамика на икономиката, характерна за индустриалната световна цивилизация? Ако да, то какви модификации на циклично-генетическите закономерности на икономическата динамика могат да се очакват през XXI в.? Какви са възможните контури на средносрочните, дългосрочните (кондратиевски) и свръхдългосрочните (цивизационни) икономически цикли? Каква ще бъде дълбочината и продължителността на икономическите кризи през XXI век?

Прогнозите следва да бъдат направени в контекста на икономическата динамика и при абстрахиране от външните фактори (възможностите на природно-екологическите катастрофи, сблъсък на цивилизациите и т.н.), които могат да променят вектора на икономическата динамика.

През XXI в., вероятно, може да се очаква модифициране на закономерностите на цикличната динамика на икономиката, определяно от наслагване на действащите през предходните световни цивилизации фактори. Но през XXI в. се появяват и редица нови фактори. В резултат на интензивно разгърналите се процеси на глобализация се формира глобална икономика, предполагаща равнопоставено участие на икономическите актори – големи и малки и средни предприятия. Динамично се променя и демографската среда: намаляват темповете на

демографски растеж, а след това числеността на населението на планетата се стабилизира; същевременно, много държави и локални цивилизации са засегнати от депопулация, което в краткосрочен план намалява демографското натоварване върху икономическия растеж, но в дългосрочен ще повлияе отрицателно, защото ще доведе до намаляване на хората в трудоспособна възраст.

Как тези нови тенденции ще повлият на цикличната динамика на икономиката? Дали те ще направят траекторията на икономическото развитие сравнително равномерна, с по-малки колебания, и няма ли да доведат до съкращаване на темповете на растеж?

Целта на настоящето изследване е да се даде отговор на тези въпроси. Но каквито и да са векторите на растежа не може да се твърди, че закономерностите на цикличната динамика ще се променят, и икономиката на глобалната икономика, както и тази на световните и локалните цивилизации ще се развива равномерно, планомерно и устойчиво.

II. Теоретичната дискусия

Цикличността е общ закон на развитието, той не може да не се проявява в икономическата сфера. Още повече, че дейността на икономическите актори създава обективните предпоставки и необходимите условия за проявление на цикличността: сменят се периодично както поколенията техника, така и технологичните редове и начините на производство; колебае се ефективността на производството, както и производителността по фази на икономическите цикли. Тези промени запазват присъщите за пазарната икономика диспропорции и стихийност, периодични колебания на равновесието и неравновесието. Цикличната неравномерност на природно-екологическите и социокултурните процеси също действа в тази посока. Променят се и потребителите на икономическия продукт, техните потребности, способности, знания, ефективността и производителността им през различните етапи на жизнения им цикъл.

Следователно, икономиката не може да се развива линейно (или експоненциално), тя се развива циклично, като преминава през различни етапи, определяни от постоянните циклични флукуации. Но това не означава, че закономерностите в цикличната икономическа

¹ доц. д-р Лоретта Парашкевова, Стопански факултет – Варненски свободен университет “Черноризец Храбър”, Катедра „Администрация и управление”, Варна, 9007, к. к. Чайка

динамика автоматично ще се пренесат в XXI век. Напротив, може уверено да се твърди, че тенденциите и закономерностите ще бъдат подложени на съществени модификации. Това отговаря на откритите от *Н. Кондратиев* особености на социалните закони и законите за развитие на природата: “Трансформират се закономерностите на социално-икономическите явления, дефинирани от промените на структурните признаци на социалния строй и характера на човека... Закономерностите на социално-икономическия живот... имат исторически характер” [2, с. 220-221].

Какви модификации на икономическите цикли очакват човечеството през XXI век?

Първо, глобализацията на икономиката, изграждането ѝ като единна сложна система, променяща се в единен ритъм, засилването на зависимостта между отделните нейни съставни звена води до *синхронизиране на цикличните колебания на глобалната икономическа система*. Тази тенденция се потвърждава по време на първите през новото хилядолетие световни икономически кризи, през 2001-2002 г., както и последната криза през 2008-2009г., особено в инвестиционната и информационната сфери. Това се вижда и от преките чуждестранни инвестиции, които са

барометърът на световната икономическа конюнктура (*табл. 1*).

През 1986-1990 г. темповете на нарастване на преки чуждестранни инвестиции са 23,1% средно за година. В края на следващия средносрочен цикъл те се увеличават до 40,2%, в това число през 1999 г. до 57,3%. Стойностите са доказателство за инвестиционно прегряване на световната икономика, предшестващо кризата. Още през 2000 г. показателите се понижават до 29,1%, след което настъпва кризата: през 2001 г. преките чуждестранни инвестиции намаляват с 40,9%, през 2002 г. с още 21%, т.е. общо за двете години 53%. Това е очевидна *световна инвестиционна криза*, при това развиваща се сравнително синхронно.

Преките чуждестранни инвестиции намаляват най-силно в *САЩ* (намаляване с 10,4 пъти при предшестващ растеж от 1,8 пъти), *Германия* (намаляване 5,3 пъти при предшестващ растеж 8,2 пъти) и *Великобритания* (намаляване 5,2 пъти, предшестващ растеж 1,8 пъти). Но има и изключения: във *Франция* в периода 2001-2002 г. обемът на преките чуждестранни инвестиции дори се увеличава в сравнение с предходния период.

ТАБЛИЦА 1
ПРЕКИ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ [7, с. 258-260]

Страни		1990-1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Всички страни	a ¹	254.3	481.9	686.0	1079.1	1393.0	823.8	651.1
	b ²		190	142	157	129	59	79
Западна Европа	a ¹	154.6	269.7	473.3	824.6	1120.5	589.4	460.3
	b ²		174	175	175	136	53	78
Великобритания	a ¹	91.0	139.3	263.0	496.2	709.9	400.8	384.4
	b ²		153	189	189	143	56	96
Германия	a ¹	16.5	33.2	74.3	84.2	130.4	62.0	24.9
	b ²		201	224	113	155	48	40
Франция	a ¹	4.8	112.2	24.6	55.8	203.1	33.9	38.0
	b ²		254	202	227	364	17	112
Италия	a ¹	18.4	23.2	31.0	48.5	43.2	55.2	51.5
	b ²		126	134	150	93	129	93
Северна Америка	a ¹	53.4	114	1972	308.1	380.7	1728	50.6
	b ²		215	172	156	1024	45	29
САЩ	a ¹	48.8	103.4	174.4	283.4	304.0	144.0	30.0
	b ²		221	169	162	111	48	21
Япония	a ¹	0.9	3.2	3.2	12.7	8.3	6.2	9.3
	b ²		356	100	397	65	75	150
Развиващи се страни	a ¹	91.5	193.2	191.3	229.3	246.1	209.4	162.1
	b ²		211	99	120	107	85	77
Африка	a ¹	4.6	10.7	8.9	12.2	85	18.8	11.0
	b ²		233	83	137	70	221	59
Латинска Америка	a ¹	27.1	73.3	82.0	108.3	95.4	83.7	56.0
	b ²		270	112	132	88	88	67
Азия	a ¹	59.4	109.1	100.0	108.5	142.1	106.8	95.0
	b ²		184	92	108	131	75	89
Китай	a ¹	25.5	44.3	43.8	40.3	40.8	46.8	52.7
	b ²		173	99	92	101	115	113
Индия	a ¹	1.1	3.6	2.6	2.2	2.3	3.4	3.4
	b ²		327	72	85	105	198	100
Русия	a ¹	1.45	4.86	2.78	3.31	2.71	12.47	2.42
	b ²		335	57	120	82	91	98

a¹ – млрд. дол., b² – в % към предходния период

Развиващите се страни също са въввлечени в орбитата на инвестиционната криза, макар и не в толкова остра форма: намаляването на преките чуждестранни инвестиции през 2001-2002 г. е 34% срещу 29% растеж през 1999-2000 г. Но и тук картината е пъстра. В *Латинска Америка* спадът е 41% (в сравнение с 1997 г. – 48%), в *Азия* като цяло – 33%. Но в *Китай* чуждестранните инвестиции продължават да се увеличават с 29,1% за две години, в *Индия* те нарастват през 2001 г. с 48%. В *Русия* пикът на чуждестранните инвестиции е през 1997 г. (335% в сравнение със средногодишния показател за периода 1991-1996 г.). Но през 1998 г. те намаляват с 43% в резултат на дефолта, през 1999 г. малко се покачват, след което започва процес на ежегодно съкращававане и в началото на ХХІ в. (2002 г.) те са 73% от равнището на 1999 г. и 0,37% от световните преки инвестиции.

Основният поток преки инвестиции тече към развитите страни (през 2000 г. – 80%, а през 2002 г. – 71 % от всички инвестиции в света), *Латинска Америка* (6,9% и 8,6% съответно) и *Китай* (2,9% и 8,8%).

Данните в табл. 1 доказват, от една страна, наличието на изразен ритъм от цикли и кризи в световната икономиката, образуващи единното цяло на глобализацията; от друга, неповторимата траектория на цикличната динамика на всяка цивилизация, която понякога се оказва в противофаза на световния цикъл. През втората половина на ХХ в. циклите в икономическата динамика на локалните цивилизации често се намира в противофаза: кризите през 70-те и 80-те години в западните цивилизации се съчетават с фази на подем на китайската и зрелостта на евразийската и източноевропейската цивилизации. През 90-те години фазите на оживление и подем на западната цивилизация се съчетават със застой на японската и дълбока икономическа

криза на евразийската и източноевропейската цивилизации. Но това е по-скоро изключението, което потвърждава правилото. В перспектива през ХХІ в. може да се очаква, че ритмиката на икономически цикли ще се синхронизират за различните цивилизации, макар че особеното в ритмиката на всяка от тях естествено се запазва.

Второ, от преобладаващия модел на глобализация (неолиберален или хуманистически-ноосферен, например) зависи *векторът на движение на поляризацията* в световната икономика – ще се увеличава ли разрывът между богати и бедни страни и цивилизации или ще се съкращава.

През 70-те години на ХХ в. *ООН* поставя задачата да се съкрати разрывът по *БВП* на човек от населението между развитите и развиващите се страни към 2000 г. почти два пъти от 12 до 7 пъти. Група експерти, ръководени от нобеловия лауреат *В. Леонтиев* по поръчение на *ООН* обосновава тази възможност. Но резултатът се оказва противоположен, в края на ХХ в. икономическата пропаст между цивилизацията само се разширява (*табл. 2*).

Макар през последната четвърт век изоставането по *БВП* на човек от населението, например на *Индия* от *Западна Европа* и от *САЩ* забележимо намалява, през 2001 г. *Индия* изостава от *Западна Европа* и от *САЩ* съответно 9,8 и 14,3 пъти. Изоставането на *Африка* (по *БВП* на човек от населението) нараства през всички периоди и като цяло за столетието се увеличава 2,4 пъти от *Западна Европа* и 2,3 пъти от *САЩ* и към 2001 г. достига съответно 12,9 и 18,8 пъти. През 2001 г. населението на *Индия* е 1,7 пъти повече, отколкото в *Западна Европа* и *САЩ* взети заедно, а на *Африка* – 1,35 пъти повече [4, 5].

ТАБЛИЦА 2

АСИМЕТРИИ МЕЖДУ ЦИВИЛИЗАЦИТЕ С НАЙ-ВИСОКИ И НАЙ-НИСКИ ДОХОДИ (БВП/ЧОВЕК) [11, с. 262]

Цивилизации и водещи страни	1820	1870	1913	1950	1973	2001	2001/1913 (%)
БВП на човек (в долари 1990г.)							
Западна Европа	1204	1960	3458	4579	11416	19256	557
САЩ	1257	2445	5301	9561	16689	27948	527
Индия	533	533	673	619	853	1957	291
Африка	420	500	637	894	1410	1489	234
Изоставане на ниските доходи от високите, пъти							
Индия от Западна Европа	2.3	3.7	5.1	7.4	13.4	9.8	192
Индия от САЩ	2.4	4.6	7.9	15.4	19.6	14.3	181
Африка от Западна Европа	2.98	3.9	5.4	5.1	8.1	12.9	239
Африка от САЩ	3.0	4.9	8.3	10.7	11.8	18.8	227

Отчитайки, че развитите страни ускорено ще усвоят в близките десетилетия по-ефективния шести технологичен ред, а изоставащите цивилизации нямат за това необходимите ресурси, при доминиране на съвременния неолиберален модел на глобализация разрывът между развитите и развиващи се страни в бъдеще само ще нараства. От друга страна, ако неолибералният модел се замени с хуманистично-ноосферния и се решат проблемите на глобалното устойчиво развитие при изпреварващи темпове на растеж на днес изоставащите страни, тенденцията би могла да се замени с противоположна, постепенно, намалявайки

икономическата поляризация между страните и цивилизацията.

Трето, през ХХІ в. може да се очаква намаляване на *средната продължителност на икономическите цикли*. До края на века продължителността на *средносрочните кризи* е вероятно да се намали от днешните 9-11 г. до 7-9 години (ще се ускоряват и темповете на обновяване на поколенията техника и технологии); на *дългосрочните(кондратиевските)* ще се промени от 45-55г. до 40-45 години (съответно, по-често ще се сменят технологическите редове); на *свръхдългосрочните(цивилизационните)* – от 2,3-2,5 столетия при индустриалния икономически начин на производство

приблизително до две столетия за интегрално-постиндустриалния.

Същността на постиндустриалния начин на производство като интегрален за първи път обосновава П. Сорокин [8, с. 115-116]. Тази идея е доразвита от Л. Абалкин в разработената от него *теория на историческия синтез*: “Логиката на историческия прогрес...може да бъде описана с теорията на историческия синтез, която разглежда социално-икономическите промени като резултат от съединяването и преплитането на тенденциите за развитие на личните права и свободи, социализацията на обществения живот и обществения ред” [1, с. 48]. Каква е ролята на глобализацията в този процес? Нейният характер би следвало да се промени: “Бедата не е в самата глобализация, а в политическите и икономическите механизми за нейното регулиране. Човечеството не е безсилно пред заплахите на глобализацията, то е в състояние, в планетарен мащаб, най-разумно и успешно да направлява нейния ход. Потенциално глобализацията ще позволи рязко да се повиши ефективността на производството и по-равномерно да се разпределят богатствата между богатите и бедните, както и да се намалят екологическите последствия на икономическия растеж” [1, с. 125].

Съчетаването между резервите на историческия синтез и положителния модел на глобализация ще намали напрежението и противоречията в глобалната икономическа система и по този начин ще подпомага ускоряване на темповете на цивилизационния прогрес, като

съкращава средната продължителност на икономическите и технологическите цикли.

Следователно, може да се твърди почти еднозначно: *цикличността на икономическата динамика в постиндустриалната световна цивилизация ще се запази, но съществено ще се модифицира.*

Вторият въпрос е: какви са контурите на очакваните икономически цикли с различна продължителност в новия век?

Ще започна от най-простата, очевидна и регулярна форма на цикличната динамика – от *среднесрочните икономически цикли*. По-горе беше казано, че те се запазват в новия век, както и определящите ги цикли за смяна на поколенията техника (технологии). Честотата на обновяване на поколенията техника (технологии) по-скоро ще се съкращават, особено във фазите на оживление и подем на дългосрочни (кондратиевски) и свръхдългосрочните (цивилизационни) икономически цикли. Затова е възможно (ако се абстрахира ме от влиянието на външните фактори), в продължение на столетия ще се смени не с 10, а 11-12 средносрочни икономически цикли.

Първият от циклите на XXI в. започва своя път със световната икономическа криза през 2001-2002 г. Това води до рязко забавяне на темповете на нарастване на *БВП*, особено в страните с високо равнище на доходите (*табл. 3*), и намаляване на производството в *Латинска Америка*.

ТАБЛИЦА 3
СРЕДНОГОДИШНИ ТЕМПОВЕ НА ПРИРЪСТ НА БВП, % [12, с. 22-24]

Цивилизации и водещи страни	БВП			БВП на човек		
	1999-2000	2001-2002	2002-2003	1999-2000	2001-2002	2002-2003
Светът	3.9	1.9	2.8	2.5	0.7	1.6
Страни с високи доходи	3.5	1.6	2.2	2.8	1.0	1.7
САЩ	4.2	2.4	3.1	3.0	1.4	2.2
Великобритания	3.1	1.8	2.2	2.7	1.5	2.0
Германия	3.0	0.2	-0.1	2.9	0.0	-0.1
Франция	3.1	1.2	0.5	2.6	0.7	0.0
Япония	2.4	0.3	2.7	2.2	0.2	2.5
Страни с ниски доходи	4.2	4.0	6.9	2.2	2.1	5.7
Страни с ниски и средни доходи	5.4	3.3	5.2	3.9	2.0	3.9
Китай	7.9	8.0	9.3	7.2	7.3	8.6
Индия	3.9	4.0	8.6	2.0	3.0	7.1
Русия	8.3	4.3	7.3	8.9	4.8	7.8
Латинска Америка	3.8	-0.8	1.6	2.3	93.2	0.1
Африка южно от Сахара	3.1	2.8	2.2	0.6	0.5	1.7
Среден Изток и Северна Африка	4.0	3.0	5.7	2.0	1.0	3.7

В същото време в редица страни с ниски и средни доходи, в това число в *Китай*, *Индия*, *Русия*, темповете на нарастване на *БВП* се ускоряват. Този факт отразява своеобразието на икономическия цикъл на споменатите страни, намиращи се в противофаза към световния цикъл.

Следващите кризи ще протичат приблизително ориентируващо в началото на всяко десетилетие, а в перспектива, много вероятно, и по-често. Ако се отчита намерената от Н. Кондратиев закономерност на взаимовлиянието на средносрочните и дългосрочните цикли [3, с. 339, 379-380], то може да се очаква, че при понижаващите вълни на големите (кондратиевски) цикли кризите на средносрочните цикл ще бъдат по-дълбоки, а подемите – по-малки. При повишаващите

вълни картината ще е точно обратната. Тъй като в началото на XXI в. се очертава понижаващата вълна на петия кондратиевски цикъл, то близките два средносрочни цикъла се характеризират с по-дълбоки спадове и по-слаби подеми, а от 30-те години за няколко цикъла вероятно ще е налице обратната тенденция. През втората половина на столетието тази смяна на тенденциите най-вероятно отново ще се повтори, ако в хода на икономическата динамика не се намесват извъникономически фактори.

Що се отнася до *дългосрочните икономически цикли*, то, по прогнози, от началото на века се извършва преход от повишаващата към понижаващата вълна на петия кондратиевски цикъл.

Може да се очаква, че приблизително през 20-те години ще започне възходящата вълна на шестия кондратиевски цикъл (и съответстващия му технологичен ред). Той се заражда в недра на отиващия си цикъл и през 20-40-те години ще определя конкурентоспособността на стоките и услугите на световния (следователно, и на националния вътрешен) пазар. Като се отчита известното съкращаване на продължителността на дългосрочните цикли, шестият цикъл ще преобладава, приблизително, в продължение на четири десетилетия, след което ще отстъпи място на следващия, седми кондратиевски цикъл, който ще запази лидерството си до края на XXI в. Впрочем, това е логиката на икономическата динамика в чист вид, без да се отчита влиянието на факторите от междинните сфери.

Вероятно, към *средата на XXI в. ще завърши (в основни линии) изграждането на постиндустриалния икономически начин на производство (свърхдългосрочния икономически цивилизационен цикъл) в групата от авангардните страни*. През втората половина на века *постиндустриалният* начин на производство ще се разпространи, обхващайки все повече страни и цивилизации, и към края на века ще започне да преобладава в глобалното икономическо пространство.

III. Заключение

Трудно е да се предвидят икономическите сътресения в “светлото бъдеще” на постиндустриалния свят, но това е необходимо, за да могат държавите да се подготвят за бъдещите кризи, обосновано да се диагностицират и се изберат надеждни средства за преминаване на кризисната фаза възможно най-бързо време и с най-малки загуби. Какво ни очаква?

Първо, да се твърди, че преходът към устойчиво развитие ще позволи на човечеството да се раздели с икономическите кризи (те могат да бъдат наречени спад, рецесия и т.н., същността от това не се променя) е опасна утопия, нереализиреми надежди. *Н. Моисеев* показва, че понятието *устойчиво развитие* съдържа същностното противоречие: *развитието не може да бъде устойчиво*, то произтича от неустойчивостта в динамиката на системата и поражда нова неустойчивост [6]. Кризисните фази в цикличната динамика на икономическите системи ще се запазят докато съществуват и се развиват самите системи. Нещо повече, кризите в тази динамика са необходими и полезни, защото те освобождават икономическото пространство от остарелите елементи, откривайки по такъв начин простор за изграждане и развитие на новите елементи на наследствения цивилизационен генотип. Опитите за очистване на икономическата система от кризи биха я обрекли на застои и в крайна сметка на гибел.

Второ, ще се запази ритъмът на повторенията, приблизително всяко десетилетие – кризисни фази на средносрочните икономически цикли. Но от друга страна, икономическите цикли могат да се различават напълно една от друга в различните страни и цивилизации. Те ще бъдат синхронизирани във водещите страни на дадена цивилизация, но могат значително да се различават по

цивилизации и страни, отдалечени от епицентъра. Например, през 90-те години, когато западните цивилизации са в оживление и подем, евразийската цивилизация, се намира в състояние на дълбока криза. В периода на световната икономическа криза 2001-2002 г. икономиката на *Русия* и другите страни от *ОНД* се намират в противофаза, в период на оживление. Но глобализацията на икономиката, вероятно, ще намали отклонения от общия ритъм.

Трето, преходът от петия към шестия кондратиевски цикъл ще предизвика, както може да се очаква, по-дълбока и продължителна криза в началото на 20-те години, след което, при повишаващата фаза на шестия цикъл, е възможно смекчаване на дълбочината на кризите. Противоположна тенденция може да се прояви от 60-те години, с прехода към понижаващата вълна на шестия цикъл. Следващата дълбока криза вероятно бъде към 80-те години на XXI в.

Четвърто, продължителната кризисна фаза на цивилизационния цикъл, свързана с прехода от индустриална към постиндустриална световна цивилизация, ще продължи, вероятно, от 90-те години на XX в. до 20-30-те години на XXI в., а в периферията на света и много по-дълго. Цивилизационната криза ще доведе до сериозни трансформации на структурата на икономиката и механизма на нейното функциониране и не всички параметри на тази трансформация са ясни.

Но следва да се отчита, че икономическите цикли и кризи на XXI в. ще се разгръщат на фона на нови тенденции, пораждани от глобализацията: “През следващите десетилетия, - прогнозира *Тофлър (Toffler)*, – ще станем свидетели на титанична борба за власт между привържените на глобалната и националната концепция на икономиката, битката за регулиране на световния пазар на капитал. Тази борба отразява противоречието между умиращия индустриален ред и новата глобална система за създаване на материални ценности, която ще замени старата” [9]. В обществото, основано на знанието, главно действащо лице става новаторът: “Новият герой вече не е неквалифицираният работник, не е финансистът и не мениджърът, а новаторът (в или извън голямата организация), който съчетава въображението и знанията с действията” [9, с.288]. Знанията стават основа на властта: “Знанията дават власт с висше качество” [9, с.578].

Литература

- [1.] Абалкин Л. Россия: поиск самоопределения, М.: Наука, 2003.
- [2.] Кондратьев Н. Основные проблемы экономической статистики и динамики. Предварительный эскиз, М.: Наука, 1991.
- [3.] Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения, М.: Экономика, 2002.
- [4.] Кузык Б., Ю. Яковец Россия-2050: стратегия инновационного прорыва, М.: Экономика, 2005.
- [5.] Кузык Б., Яковец Ю. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее, М., Институт экономических стратегий, т. 1, (768с.), т. 2 (648с.), 2006.
- [6.] Моисеев Н. Судьба цивилизации, Путь разума, М.: МНЭПУ, 1998.
- [7.] ООН. Доклад о мировых инвестициях, М.: Весь мир, 2004.
- [8.] Сорокин П. Главные тенденции нашего времени, М.: Наука, 1997.
- [9.] Тофлър А. Революционно богатство, София, Обсидиан, 2007.
- [10.] Федоренко Н. Россия на рубеже веков, М.: Экономика, 2003.
- [11.] Maddison A. The World Economy: Historical Statistics, Paris, OECD, 2003.
- [12.] World Development Indicators, Washington: The World Bank, 2005.